

leírásának újabb módszerei VI. Szeged: SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék. 143–160.

Tolcsvai Nagy Gábor 2005. *A Cognitive Theory of Style.* Frankfurt am Main: P. Lang.

H. Varga Gyula

Prefixumok a világ nyelveiben

Prefixumokkal manapság három tudományterületen találkozunk. A **metrológia** (mérésügy) prefixumsorokat dolgozott ki a különféle mértékegységek többszörösének vagy tört részének a kifejezésére. A méterrendszerre épülő sorban eredetileg a pozitív kitevőjű hatványok neve görög (*deka-*, *hekto-*, *kilo-*), a negatívaké latin (*deci-*, *centi-*, *milli-*) prefixum volt. A rendet előbb a *mikro* bontotta meg, az olasz eredetű *piko-/pico-* (ol. *piccolo* 'kicsi') lényegében beilleszkedik a sorba. 1965-ben két dán prefixum színezte az állományt (*femto-* 'tizenöt'; *atto-* 'tizenhét'), a két legfiatalabb tag a *zetta*, és a *yotta*. Ezt a rendszert ma sokan elégtelennek találják, a javaslatok mostanában 10^{48} -ig is elmennek.

A prefixumsorok iránt nagy az érdeklődés a **számítástechnikában** is. Ott már olyan hihetetlenül kis – másfelől meg elképesztően nagy – méretekkel dolgoznak, hogy azok a mindennapi nyelvben szinte értelmezhetetlenek. A mértékegységeken túl még két területen használatos a prefixum. Az egyiket a kényszerűség alakította ki. Előfordul, hogy két elemnek ugyanaz a neve, de más a típusa. Hogy valamilyen módon meg lehessen őket különböztetni, bevezették a prefixum fogalmát, ill. használatát. A minősítő nevek (namespace-ek) elé ragasztott prefixumok (*Lock*, *Rep*, *Repz*, *Segcs* stb.) egyértelműsítik az adott elemet. De használatos a prefixum a programozásban is: egy utasítás szerkezetben az utasítás elejére kapcsolt elem, a prefixum előír(hat)ja az utasítás ismételt végrehajtását. Szintaktikája: Prefixum | Operációs kód | Címzési mód | operandus.

Bár e kis kitérő nem volt fölösleges, bennünket most elsősorban a harmadik tudományterület, a **nyelvészet** érdekel. A magyar nyelvű szakirodalomban a prefixumról ritkán – szinte mint egzotikumról – esik szó. Ez abból fakadhat, hogy a magyarban, sőt általában a finnugor nyelvekben nemigen találunk ilyen morfémafajtát. Legfőljebb a felsőfok jelének minősítésében elkerülhetetlen a prefixum megjelölés. A következőkben arra keresünk választ, hogy mely nyelvre, tipológiai csoportra jellemző ez az elemtípus? Egyáltalán külön morfémafajta a prefixum, vagy afféle morfológiai különlegesség? És a fő kérdés: milyen nyelvi szerepet kap a különböző nyelvekben a prefixum?

1. A prefixumok mint morféfémák

A prefixumot a nyelvtudományban könnyű is, nehéz is értelmezni. Könnyű, hiszen a szó(alak) szerkezetében a tő előtt álló affixumot értjük rajta. Másfelől nehéz, mert a folyamatosan változó nyelvben esetenként nem könnyű megállapítani, hogy pl. a magyar *meg-* igekötő beszűkült használatú szó-e (vagyis összetelti előtag) vagy funkciót váltott, aspektust, esetleg az ige cselekvésminőségét jelölő, alaki tulajdonságait részben megőrző képző.

Sorra véve a nyelvek tipológiai csoportjait, könnyű belátni, hogy a prefixum nem a flektálás, még kevésbé az izolálás eszköze. Logikus föltételezés, hogy az agglutináló, illetve a velük rokon inkorporáló nyelvekben érdemes keresni. Igen ám, de még csak nyelvésznek sem kell lennünk ahhoz, hogy lássuk: a magyar mint agglutináló nyelv nemigen dúskál prefixumokban. Ugyanezt mondhatjuk a többi finnugor, sőt uráli nyelvről is.

Ha Európán túlra tekintünk, megállapíthatjuk, hogy a prefixum a tipikusan ragozó nyelvekre nem jellemző. Szinte nyomát sem találjuk az uráli, a török, a japán, a sémi, a paleoszibériai nyelvekben. Ellenben bizonyos nyelvcsaládok nyelvei szinte tobzódnak a prefixumokban. Több indoeurópai nyelvcsoporthoz (újlatin, germán, görög, albán stb.) alapvetően szóképző feladatot látnak el. Megtaláljuk a kaukázusi nyelvek többségében, gazdag állomány figyelhető meg belőlük az ausztronéz és az indián nyelvekben, de a legnagyobb előszeretettel talán a bantu nyelvekben használják.

A tiszta nyelvtípusok azonban ritkák. Az igazi tonális nyelvnek számító, 6 zenei hangsúllyal bíró laóban a jelentést a szógyökök hordozzák, a toldalékolás ismeretlen. A sok egytagú szó elé gyakran kerül *ka*, *pa*, *la* stb. szócska. Ezek nem szóértékű elemek, inkább valamely elmaradt szótagnak a nyomai, azonos szókezdet és -vég találkozásának maradványai, esetleg alliteráló előtagok. Egyre gyakoribb azonban, hogy a polyszémia elkerülését szolgálják, pl.: *patu* 'ajtó' ~ *a-paktu* 'bejárat, nyílás'; *ka-du:k* ~ *du:k* 'csont'; *ka-dum* ~ *dum* 'gomb'. Lehet, hogy ezek az álmorfémák majdani prefixumok elődei.

2. A grammatikai szerepű prefixumok

2.1. Névszói prefixumok

Mint ismeretes, a magyar grammatikák a morfémafajták között nem szólnak prefixumokról. A nyelvi leírásban azonban szinte mindegyik nyelvtan prefixumnak – és kivételes morféfémának – nevezi a felsőfokjelet. Ez tagadhatatlanul és egyértelműen prefixum. S az a túlzófok jele is. A **fokozást** az európai nyelvekben általában vagy szuffixumokkal, vagy körülírással fejezik ki. A felsőfokot kiváltképpen. Az uráli nyelvekben ez analitikus eszközökkel történik (*legfiatalabb* = 'mindenkitől fiatal', vö. Pusztay 1990: 121). A superlativust a török

nyelvek (oszmán-török, kazak, kirgiz, özbég) az *en* segédszóval fejezik ki, de ez pl. a tatár nyelv(ek)ben egy sajátos – a többi török nyelvtől sem idegen – prefixumszerű előtaggal is kifejezhető: *ēče* 'savanyú' – *ep-ēče* 'igen savanyú, a leg-savanyúbb'.¹ (A magyar *ecet* szláv < latin eredetű.)

A világ különféle nyelveit kutatva azt tapasztaljuk, hogy a melléknévfokozásban ritka a prefixáció. Középfokú hasonlításra ilyen jellegű példát alig találni. Az areális jelenségek körébe sorolható, balkanizmusnak minősíthető a bolgár és macedón *нó-висок* 'szebb', *но-хубав*, 'jobb', ill. a *най-висок*, *най-добър* típusú fokozás. Hasonló módon fokozzák a melléknevet a román és az albán nyelvben is (Horálek 1967: 196). Sőt a bolgárban néha még a főnév és az ige is fokozható ily módon: *нó-обичам* 'jobban szeretem', *най-обичам* 'a legjobban szeretem' (i. h.). Az oroszban a *но-* a középfokú melléknevekbe a tulajdonság enyhe fokát viszi: *но-крепче* 'egy kicsit erősebb' *но-выше* 'egy kicsit magasabb' (Papp 1979: 190). A mai orosz nyelvtanokban meglepő és kissé következetlennek tűnik, hogy a középfokot jelölő affixum a szóalakképző, a felsőfokot jelölő *най-* viszont a szóképző morfémák csoportjába sorolják. (Vö. Švedova 1980, és így foglal állást T. Molnár is, 1998: 45.)

A felsőfokú alakok prefixumos képzése a szláv nyelvekben szokványos. Az ószlávban eredetileg nem volt felsőfok (Horálek i. m. 195) –, előbb a nyugati szláv nyelvekben, aztán a szerb-horvátban, később másutt is elterjedt a *най-/ней-* prefixumok használata.

A szlávon kívül a többi indoeurópai nyelvben ritka a prefixálás a fokozásban. Talán csak a német túlzófok kivétel. A német *aller-* túlzófokjel ugyanis hasonlóan viselkedik, mint a magyar *leges-* – vagy fordítva –: *aller-schönest*, de ott nem halmozódással, hanem ismétlődéssel (reduplikáció) van dolgunk: *aller-aller-schönest*.

Az európai nyelvek hármás (alap–közép–felső) vagy négyes (alap–közép–felső–túlzó) fokozásától eltér a dél-kaukázusi megrel. Ott a melléknevek alapfokából – középfok nincs – konfixumokkal felsőfok, kicsinyítőfok és equativus (azonos mértékűségi fok) alkotható: *did-i* 'nagy' – *u-did-aš-i* 'nagyon nagy' – *mo-did-o* 'nagyocska' – *ma-did-a* 'ugyanolyan nagy (mint)'. Ezekben a nyelvekben – a szván kivételével – nincs meg a középfok, viszont megkülönböztetik a diminutívust (kicsinyítő fokot). Az equativúst csak a megrel ismeri.

A **tagadó prefixum** nem ritka a világ nyelveiben. Megtaláljuk a szlávban (or. *никто*, *некогда*, sőt szabályosan el is válnak: *ни о ком*, *не с кем*). Ezek a morfémák – szóképző szerepben – feltűnnek más nyelvekben is, főleg névmások elé kapcsolódva: ang. *no-body*, ném. *nie-mand*.

Bár az indián nyelvek tipológiai sajátosságait szinte lehetetlen megállapítani a nyelvek nagy száma és a jelentős eltérések miatt – kb. egyharmaduk kihaltnak tekinthető, de a beszélt nyelvnek száma így is 550 körülire tehető –, többségük

¹ Az idegen nyelvi példák – ahol nincs külön feltüntetve – A világ nyelvei c. kötetből valók.

gazdag morfológiájú bekebelező nyelv. Némelyikükben a személyes névmásnak több sorozata is van: egyik az önálló használatban, a másik igeragként, a harmadik sor pedig **birtokos személyjel**ként áll. A navatl nyelvekben még bonyolultabb a helyzet (pl.: *no-yollo* 'szívem'), ettől csak alakilag különbözik a jukaték *in-jatan* '(az én) asszonyom'.

Több pápua nyelvben (pl. maubrat) a birtokost előragokkal fejezik ki. A formosai ausztronéz pairan nyelvben a személyragos alakok bonyolult – hármas – rendszerében prefixum jelöli a birtokost: *ku-kama* 'apám'.

A névszókhoz járuló grammatikai funkciójú prefixumok között a **többes szám** jelölésére egymástól távoli nyelvekben is találunk példát. A maláj-polinéz csamarro nyelvben a melléknév, ha többes számú főnév előtt áll, *man-* előragot kap: *i man-aftaf na utʃan* 'a korai esők' ~ *i fan-aftaf na utʃan* 'a korai esők (a jövőben)'. Prefixum jelöli a többes számot az északkeleti bantu nyelvekben is: *mũ-tũi* 'szomszéd' ~ *a-tui* 'szomszédok'. A csvana (setšwana) – ugyancsak bantu – nyelvekben: *mo-tho* 'ember' ~ *ba-tho* 'emberek', *mo-ruti* 'tanító' ~ *ba-ruti* 'tanítók', *se-lěpě* 'fejszék'. Ebben a nyelvben egyébként a melléknevek is, az igék is a főnevekhez igazodnak.

A bantu és sok szudáni nyelv egyik legfőbb alaktani tulajdonsága a névszói osztályok megléte. Ezeket a szemantikai csoportokat – akárcsak az indoeurópai nyelvekben a nyelvtani nemeket – affixumok, egészen pontosan: prefixumok jelölik, a tőle függő – névmással, számnévvel, igével kifejezett – mondatrészek a megfelelő ragos (prefixumos) alakokkal igazodnak hozzájuk. Az északi bantu ganda nyelvet beszélői *luganda* névvel illetik, a népnév *Muganda*, többes száma: *Baganda*. E politon, ám ragozó nyelvben – a helyviszonyt jelölő ragokkal együtt – 23 névszói osztályt különítenek el, az előragokat a legtöbb esetben *a-*, *e-* és *o-* prefixumok (preprefixum) előzi meg. Pl.: *o-mu-ntu* 'ember, személy' ~ *a-ba-ntu* 'emberek'; *e-lu-naku* 'nap (idő)' ~ *e-n-naku* 'napok'. A melléknév, névmás, számnév és ige a főnévhez igazodik a megfelelő elő- vagy utóraggal, pl.: *o-mu-lenzi o-mu-wanvu* 'magas fiú' (*wanvu* 'magas').

Más nyelvtani funkciók jelölésére is találunk példát. Sőt, az északkelet-kaukázusi dargva nyelvben a főnevek a velük kapcsolatban álló mondatrészekben megjelenő egyeztető prefixumok alapján sorolhatók három névszói osztályba. S az sem tekinthető kivételnek, hogy a hím-, nő- és semleges nemet előragok segítségével különböztetik meg, amint ez a politon turkanában (nílusi nyelv) szokásos.

A perzsa nyelv története során elvesztette a névragozást. A főnév mondatbeli értékét prefixumok és szuffixumok határozzák meg.

A cserkeszben a határozatlanságot \emptyset -val, a *-gere* utóraggal vagy a *zɔ* 'egy' előraggal fejezik ki. A *za-* előrag az ubihban is megvan, sőt itt – meg az abházban – *a-* határozott előrag is használatos. A maláj-polinéz nyelvek borneói csoportjába tartozó malgasban az állítmányi szerepű melléknév időjelző ragot kap, pl. *fana* 'forró, meleg' *ma-fana* 'most meleg (van)', *na-fana* 'meleg (volt)', *ha-*

fana 'meleg (lesz)'. A szuahéliben a mellékmondatot nem kötőszó, hanem előrag vagy előljáró jelzi.

2.2. Igei prefixumok

Nincs olyan, az igéhez kötődő grammatikai kategória – szám, személy, idő, mód, aspektus –, amelyet valamelyik nyelvben ne prefixum jelölne. Sok nyelvben kap a prefixum szerepet az **igeragozásban**. Az arab igéknek kétféle ragozásuk van. A befejezett igealak névragos formát kap, a befejezetlen igealakja elő- és utóragokkal egyaránt el van látva. E ragozás jellegzetessége a személyenként, ill. nemenként változó *y-*, *t-* és *n-* előrag, valamint az utóragok. Pl. *qatala* 'ölni' – E/3. hímnem: *ya-qtul-u*; nőnem: *ta-qtul-u*; T/3.: *ya-qtul-ūna* (kijelentő m.).

A perzsában az igeragozás teljesen átalakult, de megmaradt agglutinálónak. Az újperzsa igealak hármass felépítésű: prefixum + igető + rag. A prefixumok (*be-*, *mi-*) főleg az igemód jelölésében kapnak szerepet. Ez a prefixumpár valamikor a folyamatosság-befejezettség megkülönböztetésére szolgált, ez a szerepük kiveszett, és ma az indicativus-coniunctivus módját jelöli. Ez a szembenállás megtalálható a tadzsikban is, ott a coniunctivus *Ø*-s, az indicativus prefixuma a *me-*. Pl. perzsa *kard-* ~ *kon-* 'csinál': *mi-kon-ad* ('csinál') – *be-kon-ad* (coniunctivus) – *be-kon* (imperativus).

A malájban nincs különbség a főnév és az ige töve között – akárcsak az angolban –, de előraggal elkülöníthetők: *payung* 'esernyő' – *ber-payung* 'esernyőt használni'.

A ragozó típusú pápua variszi nyelvben az igéhez elő- és utóragok járulnak. Az előragok az alany számát, a főnév osztályát, a cselekvés valakivel együttes voltát stb. jelzik. Egyébként a nyugat-pápuai nyelvtörzs főbb nyelvtani jellegzetességei közé tartozik az, hogy az alanyt és a tárgyat az ige előragok jelzik, az időt és a módot pedig utóragok. Így van ez a maibrat nyelvben is: az ige személyragjai előragok, egy előrag több különböző alanyt is jelezhet, de ez igeajtánként változó. Van olyan pápua nyelv, amelyben az igető előtt elvileg 7 különböző előrag, utána 23 utórag is állhat, de egy igealakban 6–8-nál több nemigen szokott előfordulni. A Tajvanon beszélt paivan (paiwan) nyelvben a *patsay* 'megölni' prefixumos alakjai: *ki-patsay* 'megölni magát' (visszaható) – *pa-patsay* 'megöletni (vkit)' (műveltető) – *ki-pa-patsay* 'megöletni magát' (visszaható + műveltető). A szintén bonyolult igeidő- és aspektusrendszerekben a prefixumok többféle szerepet is kapnak, így pl. több múlt idő (*na-*), némely jelen (*si-*) és jövő idő (*uri-*) is prefixumos. A pápua nyelvekben az egyes számú tárgyat sokszor a *na-*, *ka-*, *a-* igei előragok képviselik.

Az akkádban három prefixált igeidő létezéséről tudunk. A kaukázusi nyelvek igeragozásában általában túlsúlyban vannak a prefixális elemek, s az igék a tárggyal is egyeznek. A paleoszibériai csukcsban – szintén ragozó nyelv – is szerepet kapnak a prefixumok az igeidő kifejezésében.

A politon mon-khmer nyelvekben nincs ragozás, morfológiájuk emiatt szégyenes. Meglévő affixumaik többsége prefixum, a műveltetés, tranzitivitás, nominalizáció kifejezői. Példák a műveltetés kifejezésére: khmer *deik* 'alszik' – *p^h-deik* 'altat'; mon *mok* 'látszik' – *ta-mok* 'mutat'. A palaungban az igeidőt kifejező morfémák az ige előtt állnak.

Az igeidőket és -módokat prefixumok jelölik a mam (az egyik maja törzs) nyelvében is: múlt idő: *o-*, közelmúlt: *ma-*, jövő vagy lehetőségesség: *ok-*, folyamatosság: *n-*. A magyarhoz hasonlóan *t-* morféma jelöli az ige múlt idejét a jukaték (Mexikó) nyelvben is, csak hogy ez itt prefixum: *t-iu* 'befejeztem (azt)'. A kicse indiánok nyelvében – de ez a többi maja nyelvben is általános – az igeidőt és -módot, továbbá a szám-személy kategóriáját is előragok jelölik.

A szudáni nyelvekben kevésbé, a bantu nyelvekben viszont annál inkább, a nyelvtani viszonyítást szeretik prefixumokkal kifejezni. Belőlük a *tő* előtt több is állhat. Pl.: szuahéli: *ni-na-kwenda* '(most) megyek?'; *mi-me-kevenda* 'elmentem'. Az igeidőket és -módokat előragok, az igefajtát utóragok jelzik. A – melléknévi eredetű (!) – igei személyragok sorrendben lefelől állnak. Pl. *a-nge-ni-uliza* 'megkérdezné' (*a-*: E/3. sz., *nge-*: felt. m., *ni-*: E/1. tárgy, *uliza* 'kérdez'). Az igealakok lehetnek alanyiak és tárgyaskak, ragjuk az ige előtt áll, még a személyragokat is megelőzi.

A különböző nyelvek a **tagadást** vagy lexikálisan (tagadószóval), vagy grammatikai eszközökkel fejezik ki. Az uráli nyelvekben az előbbi szokásos, ám az üres szemantikájú tagadóige (*nincs*) vagy tagadószó mintegy agglutinálódott, hozzáragadt a rákövetkező szóhoz (*semmi, sehol*).

Több indián nyelv prefixummal vagy konfixummal fejezi ki a tagadást. A közép-amerikai navatl (azték) nyelvekben az előrag az *ah(mo)-*: *ah-ti-cuica-h* 'nem éneklünk' (a *ti-...-h* E/2. személyrag); az észak-amerikai navahóban a tagadást a *doo...da*: konfixum jelöli: *doo-yi-ztsös-da* 'nem csókolta meg'. A kecsuában külön tiltórag is van: *ama-tapu-tʃu* 'ne kérdezz', a tiltást az *ama...tʃu* konfixum jelöli. A szuahéliben a tagadás előragja *si-*, illetve *hu-*, hozzájuk megfelelő személy- vagy osztályragok járulnak: *si-jui* 'nem tudok' *hu-jui* 'nem tudsz' (*jua* 'tud'). Tagadáskor jelen időben az *-a* végű ige *-i* végződést kap. A már említett paivan nyelvben a tagadást az *iru-* előrag fejezi ki.

3. A lexikai szerepű prefixumok

3.1. Névszói prefixumok

Anyanyelvünkől kiindulva azt tapasztalhatjuk, hogy a magyar nyelvnek névszói prefixumokat nem tartanak számon. Talán az idegen szavak elemeiként bekerült idegen prefixumok (*a-*, *de-*, *in-*, *re-* stb.) említhetők, pl. *indiszkkrét*, *poztpozíció*, *unszimpatia* stb. Szinte mind latin vagy görög eredetű, magyar

szótövek előtt csak kivételesen jelennek meg: *antitest*, *antianyag*, *exelnök*, *posztkádári*, *ultrabal* stb.

Legközelebbi nyelvrokonaink, a másik két ugor, sőt a többi finnugor, de még a szamojéd nyelvekben sem találunk névszói prefixumokat. Hasonlókat mondhatunk el az uráli nyelvekhez legközelebb álló tipológiájú altaji nyelvekről is.

Az indoeurópai nyelvekben más a helyzet: ott a prefixum történeti fejlemény. Általában prepozícióból vagy határozószóból keletkeztek funkcióváltással. Főleg az igeállomány gyarapítására szolgálnak, de a névszóképzők között is számon tartják őket. A germán nyelvek közül a németben nemritkán szuffixumokkal összekapcsolódva töltenek be főnévképzői (*Berg* ~ *Gebirge*; *Bau* ~ *Gebäude*; *Erfolg* ~ *Mißerfolg*) és melléknévképzői (*mißhellig*, *ungeklärt*, *unfair*) szerepet.

Az angolban jóval kisebb szerepe van a morfológiának, mert a grammatikai jelentéseket elsősorban analitikusan fejezik ki. Az affixáción belül azonban ott is fontos helyet kap a prefixáció. A Quirk-féle nyelvtan az angolban használatos prefixumoknak teljességre törekvő rendszerezését adva 10 szemantikai csoportot sorol föl. Az igei prefixumok közismertek (*dislocate*, *prepare*, *resurch*), az utolsó csoportbeli ún. konverzív prefixumok (conversion prefixes) főnévből képeznek igét, pl.: *bewich*, *befriend*, *embody*, *endanger* etc. (Vö. Quirk 1985: 1540–46.)

A szláv nyelvekben gazdag előképző-állomány fejlődött ki. Az orosz nyelv a prefixumok óriási gazdagságát mutatja. Ott a prefixumok zömmel az igeképzésben játszanak szerepet, de például a névszóiak számát (az idegen eredetűekkel együtt) is 20 körülire tehetjük. Nemcsak a névszók (*безопасный*, *подоконник*), hanem a határozószók létrehozásában is részt vesznek (pl. *по-английски*, *по-венгерски*).

Kisebb-nagyobb számban fellelhetők a görög, latin, újlatin nyelvekben is. Nem véletlen tehát, hogy Zamenhof az eszperantó képzőrendszeréből nem hagyta ki a (névszói) prefixumokat (főnévképzők: *bo-*, *ge-*, melléknévképző: *mal-*).

A többi Európában kevésbé vizsgált nyelvcsaládra kitekintve tarka a kép. A vegyes tipológiájú, de alapvetően agglutináló kaukázusi nyelvekben a prefixumok nagy számban vannak jelen – igaz, elsősorban nyelvtani funkciójuk tűnik élénk. Hasonlókat tapasztalhatunk a paleoszibériai nyelvek mindhárom ágában. A prefixumok nem jellemzők az afroázsiai (sémi-hámi) nyelvekre, de a modern héberben az új képzési módok között megjelent a prefixálás, pl. *ben-* 'közi' – *benleumi* 'nemzetközi'. Az ausztoázsiai nyelvek (munda, mon-khmer, malakkai, nikobári ágak) affixumai főleg prefixumok és infixumok, a szuffixumot csak némelyikük ismeri. A sino-tibeti nyelvcsalád utóbbi ágához tartozó, politon, ám ragozó burmai nyelvben a nominalizáció egyes eseteiben prefixumokat alkalmaznak. A hasonló tipológiájú, de más családba tartozó mon nyelvben (mon-khmer nyelvek) igéből főnév alkotható prefixummal (pl. *ηat* 'lát' ~ *ληηat* 'látvány').

Végül a nagyszámú maláj-polinéz nyelvek közül említsünk kettőt. A Jáva szigetén mintegy 25 millió ember anyanyelvét adó szundaiban a *pa-* prefixum

igéből foglalkozást jelentő főnevet képez (pl. *dagang* 'kereskedni' ~ *pa-dagang* 'kereskedő'), a *pa-...-an* konfixummal pedig a cselekvés helyét megnevező főnevet lehet alkotni (*mandi* 'fürödni' ~ *pa-mandi-an* 'fürdőszoba'). A jóval kevesebbek által beszélt lenakel nyelvben prefixálással deverbális főnevek képezhetők, pl. *aklha* 'lopni' ~ *i-aklha* 'tolvaj'. A *n-...-aan* konfixum szintén főnévképző, pl. *akar* 'beszélni' ~ *n-akar-aan* 'nyelv, beszéd'; *aklha* 'lopni' ~ *n-aklha-aan* 'lopás'.

Szólhatunk még a rengeteg prefixumot és konfixumot felsorakoztató bantu nyelvekről. Az Afrika déli felén legalább 170 millió ember anyanyelvét jelentő mintegy 600 nyelv egyik legjellemzőbb alaktani sajátosságát a névszói osztályok megléte adja. Jelölésükben főszerepet kapnak a prefixumok, legtöbbjükben a nyelvtani viszonyítást is előragokkal fejezik ki. Ezek a szóelemek azonban nemcsak nyelvtani szerepet töltenek be: a szóképzésben pre- és posztfixumok egyaránt használatosak (pl. szuahéli *tamu* 'édes' ~ *u-tamu* 'édesség'). A főnévi igenevet több bantu nyelv is prefixálisan fejezi ki (pl. hehe *u-ku-tegula* 'hordani', *u-ku-genda* 'menni'; szuahéli *soma* 'olvas' ~ *ku-soma* 'átolvasni'; ganda *o-ku-gula* 'vásárolni'; lingala *ko-loba* 'beszélni').

3.2. Igei prefixumok

Úgy tűnik, a világ nyelveiben a nyelvtani prefixumok között a névszóiak, a lexikaiak között pedig inkább az igeiek vannak túlsúlyban. A magyarban – az igekötők jóvoltából – ez mindenképpen így van. Igaz, az igekötőket a magyar nyelvleírások hagyományosan nem képzőnek, hanem önálló szónak tekintik. Bár az igekötős igék szintaktikai tulajdonságai mindkét álláspont mellé felsorakoztathatók, a lexikológiai, szemantikai és morfológiai érvek a képzővé minősítést erősítik. A vitába itt most nem kívánok belebonyolódni*, csupán annyit jegyzek meg, hogy a szóvá minősítés alapérvének számító elválhatóságot (*rájön* ~ *rá sem jön*, *nem jön rá*) nyelvtipológiai adalékok is gyengítik. Pl. az európai nyelvek közül a németben és az oroszban is találunk olyan morfológiai szerkezeteket, amelyek elemei a szintaxis szabályai alapján elválhatnak egymástól. Ilyen a német elváló igekötő (*aufstehen* ~ *stehen Sie auf*), illetve bizonyos orosz névmások (*ничто* ~ *ни о чем*, *некто* ~ *не с кем*). A magyar igeállomány gyarapításának jelenleg az igekötő a fő eszköze, bizonyos aspektuális (*megér*, *elolvas*) és cselekvésmódbeli (*megáll*, *elfárad*, *kitapétáz*) szerepet kap.

A különféle nyelvek igei prefixumait vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy leggyakrabban az igenem, kiváltképp a műveltetés kifejezésére, továbbá az aspektus és a cselekvésminőség jelölésére alkalmazzák. Az áttekintést kezdjük most is az indoeurópai nyelvcsaláddal. A németben közismert a nagyszámú *Vorsilbe*, melyek többsége ráadásul – bár nem olyan rend alapján, mint a magyar igekötő

* Vö. ezzel kapcsolatban a korábbi írásaimat, főleg: 1994 és 1998.

– szabály szerint el is válik igéjétől. A Duden prefixumokat (*be-, ent-; ge-, ver-* usw.) és félprefixumokat (Halbpräfix, z. B.: *aus-, über-, wieder-*) különít el. Fleischer az előbbieket homonim szabad morféma nélküli prefixumoknak, az utóbbiakat pedig homonim szabad morfémásaknak nevezi (Fleischer 1971: 295). A félprefixumok alakilag egybeesnek a határozószókkal, prepozíciókkal, jelentésbelileg azonban a prefixumokhoz állnak közel. (I. h.)

A latin nyelv rendkívül kedvelte a prefixumokat, a szókészlet bővítésében a pre- és posztfixumoknak egyaránt fontos szerep jutott, pl. *clamare* 'kiáltani' – *proclamatio, declamatio, reclamatio; facere* 'csinálni' – *conficere, confectio* stb. (Mint említettem, nyelvünk idegen prefixumainak a zöme latin eredetű.) A latin, illetve újlatin nyelvek mellett megemlíthetjük még az albánt is, mely az aspektust – a körülírás mellett – igekötőkkel fejezi ki (*ç-, sh-, për-, ri-* stb.). Érdekes viszont, hogy az újjörögben az igekötő-használat nem az ógörög–magyar–német, hanem a francia–olasz típust követi. (Történetileg ezek is határozószóra visszamenő, ám névszói szerkesztésmódot követő előjárószókból jöttek létre funkcióváltással.)

A szókészlet – főként az ige-, de továbbképzéssel a névszóállomány – gazdagításának az egyik legfontosabb eszköze a szanszkritban is az igekötő. (Pl. a *vartatē* igéhez kb. 15 egyszerű és másfélszer ennyi összetett igekötő kapcsolható, újabb lexémákat létrehozva.)

A szláv nyelvek gazdag igekötőrendszere már az ószlávban is alkalmas volt – a lexikai-szemantikai szerep mellett – az aspektus kifejezésére. A két funkció külön-külön is, együtt is érvényesülhetett. Pl. a *prinestī* ige esetében a *pri-* megtartotta korábbi irány-, illetve céljelentését, de pl. az *u-* igekötőnek az *umrēti* igében már csak perfektiváló szerepe volt (Horálek 1967: 172).

Az orosz nyelvben rendkívül gazdag a prefixumok állománya. Köztük az igei *prisztavkának* három fő funkciója különíthető el: szemantikai-szóképző, szintaktikai és aspektuális. Az oroszban ugyanis – az igeidők rendszerének fokozatos egyszerűsödésével párhuzamosan – kialakult, és mára az egész igerendszert átfogó kategóriává vált az aspektus. Az igeik zöme folyamatos (imperfektív) és befejezett (perfektív) párokba rendeződik, s az imperfektív igeik létrehozásának egyik alapvető eszköze a *prisztavka* (igekötő), pl. *дать – сдать, гнать – изгнать, писать – написать* stb. A *prisztavka* legtöbbször lexikai szerepet is kap: *с-казать* ('mondani'), *на-казать* ('megbüntetni'), *при-казать* ('megparancsolni'), *до-казать* ('bebizonyítani'). Az oroszban a prefixáció mellett ismeretes a prefixo-szuffixáció (*новый – обновить, петь – подпевать*), a prefixo-posztfixáció (*искать – доискаться*), sőt a prefixo-szuffixo-posztfixáció is (*смелый – осмелиться*). (Vö. Švedova 1970: 253–293.)

Valódi igeképző szerepe van az igekötőnek az északnyugat-kaukázusi nyelvekben. Ezekben az igeik és a névszók között kicsi a morfológiai, alaki különbség (akárcsak az angolban, vö. *walk, record* főnév és ige). A cserkeszben a dinamikus ige *e-* vagy *ew-* előképzőt kap, sőt vannak olyan létigék, amelyek csak

igekötővel fordulnak elő. A nyelvcsoporthoz bármely főnévből vagy melléknévből dinamikus ige képezhető – a cserkeszben *ɣe-* az abházban *rɣ*, az ubihban (bizonyos igékből) *də-* prefixum segítségével ’vmit vmivé tenni’ jelentésben (mint pl. a magyar *kicsi* ~ *kicsinyít*, *lekicsinyel*). A melléknév *wə-* prefixummal ’valamivé lenni’ jelentést kap.

A rokon, de más ágba tartozó grúzban az igekötők a befejezettség elsődleges kifejezői, nemritkán szuffixummal együtt – a konfixumok mindegyik dél-kaukázusi nyelvre jellemzők –, pl. grúz *sadil-i* ’ebéd’ ~ *sa-sadil-a* ’ebédlő’, *maril-i* ’só’ ~ *u-maril-o* ’sótlan’. A zán nyelvekben (csán és megrel) érdekes igekötőrendszer alakult ki. Az elsődleges, egyszerű igekötők alapjelentésükben a mozgás irányulását, az esemény helyét fejezik ki: *me-* ’el, oda, ott’; *mo-* ’ide, itt’; *(g)e-* ’fel, fent’; *go-* ’ki(nt)’ stb. A konkrétabb tartalmú összetett igekötők az esemény helyszínét – a magyar névutókhhoz vagy határozóragokhoz hasonlóan – valamilyen tárgy(ak)hoz való térbeli elhelyezkedés alapján pontosítják (pl. *me-ko-* ’a végére oda, a végén ott’; *mo-ko-* a szélére ide, a szélén itt).

A perzsa ige hármas felépítésű: prefixum + tő + rag. A *mi-* és a *ber-* prefixumok valaha a folyamatosság–befejezettség aspektusát, ma viszont az indicativus–conjunctivus oppozíciót jelölik.

Az igei prefixumokat távolabbi nyelvekben, családokban kutatva bukkanhatunk rá az ausztróázsiai nyelvek mon-khmer ágára. Ezekben a nem túl gazdag morfológiájú nyelvekben a műveltetést prefixumokkal fejezik ki: mon *mok* ’lát-szik’ ~ *tamok* ’mutat’; khmer *deik* ’alszik’ ~ *phdeik* ’altat’. Az ugyancsak távolkeleti, Tajvanon beszélt paivan közel száz, különféle pozíciójú affixuma között igei prefixumokat is találunk. Ezek a morfémák nemcsak az igeidő és az aspektus kifejezésében játszanak szerepet, hanem az igenemek jelölésében is. Pl.: *patsay* ’megölni’ ~ *pa-patsay* ’megöletni’ (műveltetés), *ki-patsai* ’megölni magát’ (visszaható), sőt *ki-pa-patsay* ’megöletni magát’.

A legalább 200 ausztráliai bennszülött nyelv között külön szoktak beszélni a prefixáló nyelvekről. Ez főleg az északiakra jellemző, sőt ott gyakori a prefixo–szuffixáció. De a nyugati sivatagi nyelvek is használják igekötőket (pl. pityantatyara *ma-kati* ’elvigyed’ ~ *nyalya-kati* ’ide hozzd’ ~ *para-kati* ’körülvigyed’).

A műveltetést prefixálisan fejezi ki az új-zélandi maori (polinéz) nyelv is: *kōrero* ’beszélni’ ~ *faka-kōrero* ’beszélteni’. Igen gazdag pre- és konfixumállományt találunk az – ugyancsak maláj–polinéz – jávai nyelvben (mintegy 75 millió ember anyanyelve). A cselekvő ige képzője az *ng-* prefixum (*ng-iris* ’vágni’) vagy annak morfofonemikus változatai (*buru* ~ *m-buru* ’vadászni’). A szenvedő ige képzői: *tak-*, *kok-* vagy *mbok-*, *di-*, pl. *layang iki ta-tulis* (*layang* ’levél’, *tulis* ’írni’) ’ez a levél általam lett írva’. A véletlen történést *ke-...-an* konfixum jelöli: *ke-udan-an* (*udan* ’eső’).

Még keletebbre haladva találhatunk rá a viszonylag kevesek által használt (15 ezer anyanyelvi beszélő), ám Pápua Új-Guinea második hivatalos nyelvére, a

motu nyelvre. (Az első a tok-piszin, a harmadik az angol.) A műveltetés kifejezőeszköze *ha-* prefixum (*diba* 'tudni' ~ *ha-diba-ia* 'megtanítani vkit'; *dae* 'felmászni' ~ *ha-dae-a* 'felmászni vkit'); szenvedő igét *he-* prefixummal képez (*tahu* 'keresni' ~ *he-tahu* 'keresve lenni (azaz keresik)'), *-heheni* szuffixummal pedig kölcsönös cselekvést fejez ki (*ura* 'szeretni' ~ *he-ura-heheni* 'egymást szeretni').

A maláj igékhez sokféle pre- és posztfixum járulhat. A főnév és az – állapot, mozgást jelentő, illetve tárgyas – ige töve között nincs alaki különbség, de toldalékokkal különböző fajtájú igéket lehet képezni főnevekből és fordítva. Pl.: *ber-* + főnév 'használni valamit' (*payung* 'esernyő' ~ *ber-payung* 'esernyőt használni'). A gyakori *men-* prefixum (és allomorfjai) mozgást jelentő igét képez (*basar* 'nagynak lenni' ~ *mem-besar* 'fel nőni'), sőt tárgyas ige megalkotására is alkalmas (a tárgyra való erős rámutatással, pl. *kirim* 'küldeni' ~ *meng-kirim* 'küldeni vmit'). A mikronéz kiribati nyelvben a műveltetés kifejezőeszköze a *ka-* prefixum (gyakran *-a* szuffixummal): *ka-vene-a* 'lefektetni'.

4. Tanulságok

Prefixumon tehát a szó(alak)ban a szótó előtt álló kötött morfémát (affixumot) értjük. Funkcionálisan és rendszertanilag két típusuk különíthető el: a formaképzésben, a szóalak létrehozásában szerepet kapó grammatikai, valamint a szóképzésben, új lexikai egység alkotására alkalmas lexikai prefixum. A nyelvi szerepek látszólag világosan elkülönülnek egymástól, akárcsak a szuffixumok esetében (képzők és ragok). E szerint a grammatikai kategóriák kifejezésére szolgálnak a grammatikai prefixumok. Az olyan jelenségek azonban vitára adnak okot, mint pl. az aspektus vagy az igenem (igefajta). Ezek grammatikai kategóriák, generálásukat viszont a nyelvtanok a szóképzés – nem pedig a formaképzés – körében tárgyalják. Talán közelebb kerülünk az igazsághoz, ha – rendszertani szempontokat is figyelembe véve – csak azokat az affixumokat soroljuk a grammatikai szerepűek közé, amelyek a paradigmatis alakok szerkesztésében kapnak feladatot. Magyarul **előragok**nak (vagy előjeleknek, illetve előjeleknek) nevezhetnénk őket, szemben a lexikai szerepű **előképzők**kel. Összefoglaló megnevezésükre alkalmasnak látszik a – Tompa Józseftől származó – **előtoldalék** megjelölés.

Prefixumok a világ számos nyelvében fellelhetők. Úgy látszik, némelyik nyelvcsalád igen gazdag a prefixumokban (ilyenek a maláj-polinéz, a bantu és az amerikai indián nyelvek) – érdekes módon bennük a grammatikai prefixumok dominálnak –, más nyelvcsoportokban pedig szinte ismeretlen ez a morfémátípus (paradox módon épp a jellegzetesen agglutináló uráli és altaji nyelvekben). A prefixumokat vizsgálva úgy tűnik, hogy a világ nyelveiben a grammatikai funkciójú prefixumok állománya világosabban elkülönül, mert esetükben a funkcióváltás nyilvánvalóbb. A lexikai szerepű prefixumok a szótövekkel össze-

kapcsolódva új lexémákat hoznak létre. Így viszont szerkezetileg az összetett szavakkal mutatnak rokonságot, megnehezítve ezzel a funkcióváltás fokának és az előtagból prefixummá minősítésnek a megállapítását.

Mindenesetre az bizonyos, hogy az agglutináló nyelvektől sem idegen a prefixáció; továbbá: a szakmai közhiedelemmel ellentétben a prefixumok nem csak a szóképzésben vesznek részt. Nyelvtípustól függően, a grammatikai kategóriák kifejezése, jelölése is igen gyakran előragok segítségével történik.

De egyéb tanulságok is levonhatók. Így pl. az, hogy a világ nyelveinek jó egyharmadát kitevő agglutináló nyelvek között – alighanem ez a nyelvtípus a legnépesebb – vannak jellegzetesen szuffixáló és dominánsan prefixáló nyelvek. Egy harmadik altípust alkotnának a bekebelező nyelvek, azonban a gyakran emlegetett, sok morfémát bekebelező nyelv, de még szóalak is kurióznak tekinthető. Talán helyesebb itt arról beszélni, hogy vannak olyan nyelvek, amelyek – az előző két altípussal szemben – gyakran élnek a konfixálás lehetőségével.

Nem új fölismerés, de megerősíthető: nincsenek tiszta nyelvtípusok. Láttuk, még a jellegzetesen politonikus, illetve a szuffixáló nyelvekben is találunk prefixumokat. Arról nem is beszélve, hogy a politonikus nyelvek között is vannak ragozók. Ahogyan az agglutinálóknak is találunk flektálást, a flektálók pedig általában egyúttal ragozók is.

A világ nyelveit tekintve megállapíthatjuk, hogy jóval több beszélőközösség használ lexikai szerepű prefixumot, mint grammatikait. A vizsgált lexikai prefixumok között a névszóiak állománya kisebb, ellenben szemantikai szerepük heterogénebb. Az igei prefixumok csoportja és nyelvi szerepe világosabb, általában az aspektus, a cselekvésminőség (Actionsart) és az igefajta jelölése a feladatuk.

Hivatkozások

- Fleischer, Wolfgang 1971. *Wortbildung der Deutschen Gegenwartssprache*. VEB Bibliographisches Institut, Leipzig.
- Fodor István (szerk.) 1999. *A világ nyelvei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Horálek, Karel 1967. *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- T. Molnár István 1998. *Orosz morfológia*. Egyetemi jegyzet, Debrecen.
- Papp Ferenc 1979. *Könyv az orosz nyelvről*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Pusztay János 1990. *Nyelvek bölcsőjénél*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Quirk 1985. Quirk–Greenbaum–Leech–Svartvik: *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London–New York.
- Švedova, N. Ju. (szerk.) 1970. *Grammatika szovremennogo russzkogo literaturnogo jazika*. Moszkva, 1970.
- Švedova, N. Ju. 1980. *Russzkaja grammatika I–II*. Moszkva.